

seventeenth century because it was intimately connected to other social relationships' (p. 241) – is dit niet eerder eigen aan de sociale positie waarin de Le Stranges zich bevonden, en daarmee breder uitsmeerbaar over de vroegmoderne periode? Ook het titelaspect, *gendering* van consumptie, wordt in de conclusie schielijk achteruitgesteld. Alice Le Strange wordt voorgesteld als iemand die beheer van het huishouden voorop stelde, en zelf leefde in een soberheid die meer weg had van vrouwen uit sociaal lagere rang – kan die bewering hard gemaakt worden, als haar persoonlijke uitgaven ongekend zijn? De oppervlakkige tweedeling tussen 'mannelijk plezier en vertier' en 'vrouwelijke vlij' in de slotzin van de conclusie minimaliseert de vele andere onderzochte *gender*-aspecten (bijvoorbeeld in kledij, het onderwijs van de kinderen, enzovoort) die geen plaats krijgen in de slotbeschouwing. Het is enigszins symptomatisch: het werk is breed, gedegen en genuanceerd, maar te weinig doorgedreven. Misschien ligt het aan een te starre blik op bestaande historiografie en hypothese, en te weinig besef van (of vertrouwen in) het fundamentele potentieel van een mooi onderzoek dat andere zienswijzen aanbiedt en nieuwe vragen opwerpt.

Tom De Roo

Centrum voor Stadsgeschiedenis, Universiteit Antwerpen
Museum Plantin-Moretus, Antwerpen

Ton de Graaf *Voor Handel en Maatschappij: Geschiedenis van de Nederlandse Handelsmaatschappij 1824-1964* (Amsterdam: Boom, 2012) 605 p. + bijlages 341 p. ISBN 978 90 8506 946 1.

Dat een volledig geschiedkundig overzicht van een sleutelinstelling voor de negentiende- en twintigste-eeuwse Nederlandse economie zo lang op zich heeft laten wachten, is op het eerste zicht opmerkelijk. De Nederlandse Handelsmaatschappij (NHM) stond voor historici lange tijd in de schaduw van de Verenigde Oost-Indische Compagnie en de Gouden Eeuw. Dankzij de bloei van de Nederlandse bedrijfsgeschiedenis sedert de jaren 1990, schoof de interesse van historici op naar de laatste twee eeuwen. Met de steun uit het bedrijfsleven is intussen een indrukwekkende collectie gepubliceerd over individuele bedrijven zoals Shell of Philips en zijn er ook talrijke lopende onderzoeken, onder andere over Heineken. De Nederlandse banken volgen deze trend (p. 17). De toenemende samenwerking tussen het bedrijfsleven en universiteiten vergroot het academisch draagvlak voor de traditionele jubileumuitgaves van bedrijven. '*Voor Handel en Maatschappij*' toont aan dat deze vruchtbare voedingsbodem intussen het concept van jubileumuitgaves overstijgt. Bedrijven financieren niet enkel onderzoek naar hun eigen verleden, maar ook naar dat van voorlopers. '*Voor handel en maatschappij*' is een deel uit een reeks uitgaves over de belangrijkste rechtsvoorgangers van de ABN-AMRO. Mede door deze steun uit de ondernemingswereld is de staat van onderzoek naar Nederlandse bedrijfsgeschiedenis toonaangevend op wereldvlak. Ton de Graaf draagt hiertoe een aardig steentje bij.

Dat de samenwerking tussen bedrijven en academici ook spanning oplevert, is niet nieuw. Zo staakte Lizzy van Dorp de honderdjarige jubileumuitgave van de NHM (1924) wegens beknotting van de auteursvrijheid (p. 235). Door de delicate verhouding tussen opdrachtgever en auteurs binnen deze tak van de geschiedschrijving had Ton de Graaf mogen uitweiden over zijn twintig jaar lange carrière als bedrijfshistoricus

bij de opdrachtgever, de Stichting ABN AMRO Historisch Archief. Hoe beïnvloedde dit het onderzoek? Was er een wetenschappelijk comité om de bakens van het project uit te zetten? Hoewel het werk volledige auteursvrijheid laat uitschijnen, is enige verduidelijking belangrijk bij dit soort publicaties.

De bijdrage van Ton de Graaf aan het onderzoek naar het Nederlandse bankwezen is veelzijdig. Hij bundelt de bestaande gefragmenteerde studies over de NHM in een overzichtelijke en goed gedocumenteerde synthese vanaf het ontstaan van de NHM tot haar fusie met de Twentsche bank in de ABN. De evoluties die de NHM doormaakte, worden getoetst aan concurrerende Nederlandse handelsbanken. De grote kracht van het werk ligt in het uitvoerige bronnenonderzoek van NHM-stukken in het Nationaal Archief, die pas recentelijk toegankelijk werden. Door het ontbreken van een degelijke bronnenbespreking blijft de lezer wel in het ongewisse over de aard van de bronnen en blijft het ook gissen naar het kritische gebruik ervan. De focus ligt op de bancaire activiteiten van de NHM die pas na de koerswijziging in de jaren 1880 een grote uitbreiding kenden. Het eerste hoofdstuk over de beginperiode (1824-1880) is daarom eerder een lange inleiding die voornamelijk gebaseerd is op het boek dat Mansvelt schreef ter gelegenheid van het eeuwfeest van de maatschappij. Het echte onderzoek komt pas in de volgende vijf hoofdstukken aan bod, over de fase waarin NHM een bank in de huidige zin van het woord kan genoemd worden. Deze hoofdstukken zijn chronologisch opgedeeld volgens de kantelmomenten binnen de NHM (1824-1880-1900-1916-1934-1949-1964) en kennen een vaste structuur. Elk hoofdstuk wordt ingeleid met een overzicht van de economische ontwikkelingen in Nederland, gevolgd door deze in Nederlands-Indië. Na deze context volgt telkens een overzicht van het bankbedrijf in Nederland opgedeeld in bancaire activiteiten als emissies, deposito's, kredieten, disconto's en effecten, bancaire concurrentie en samenwerkingsverbanden. Vervolgens schetst de Graaf een beeld van de organisatiestructuur van de instelling door wijzigingen in personeelsbestand, -structuur en kantorennetwerk aan te geven. Hierna komen de activiteiten van de NHM in Nederlands-Indië aan bod vanuit haar hoedanigheid als bank- en cultuurbedrijf. Indien van toepassing bespreekt de Graaf de goederenhandel en participaties in andere ondernemingen. Alvorens te concluderen, worden de financiële resultaten voor elke periode geanalyseerd. Het boek is rijk geïllustreerd, gestoffeerd met tabellen en vergezeld van een cd-rom met bijlagen die de connecties van de NHM in alle lagen van de Nederlandse economie onderschrijven.

Het boek bevat een schat aan feitelijke informatie. Hoe waardevol dit ook is voor verder onderzoek, het maakt de verhouding tussen beschrijving en analyse onevenwichtig. Het manuscript staat bol van feitelijkheden die dikwijls losstaan van enige interpretatie en theoretisch kader. De uitvoerige conclusie op het einde maakt veel goed, maar doet nog meer vragen rijzen naar waarom de auteur niet meer analyse en synthese in het manuscript heeft verwerkt. De logge structuur vertoont te veel parallellen met jaarverslagen van het bedrijf. Gecombineerd met menig herhaling zorgt dit voor een droge lectuur. De doelstelling van het boek om een antwoord te bieden op de vraag van wie en voor wie de onderneming is, wordt niet volledig verwezenlijkt. Zo komt de dualiteit tussen Rotterdamse en Amsterdamse belangen te weinig aan bod. Sleutelfiguren binnen de NHM worden te veel als losstaande individuen behandeld, zonder hen te linken aan de persoonlijke netwerken waaraan ze hun plaats binnen de NHM en de Nederlandse ondernemingswereld te danken hebben. Het ontrafelen van dat zakelijke kluwen is echter een titanenwerk, waarvoor, het dient gezegd, de Graaf een eerste, zeer betekenisvolle stap heeft gezet. De auteur licht immers een tip van de

sluier op over de belangenvermenging van directieleden in menigvuldige commissariaten. Maar dat de Graafs boek hiertoe slechts een eerste aanzet vormt, wordt bijvoorbeeld geïllustreerd door het gebrek aan analyse over de impact van de aanstelling van de president van de ННМ, C. van Aalst, aan het hoofd van de Nederlandsche Overzee Trust Maatschappij (НОТ) tijdens de Eerste Wereldoorlog. Hoe de ННМ hiervan profiteerde, blijft onderbelicht.

Opmerkelijk is het ontbreken van organogrammen. Deze hadden de bespreking van de structuur en reorganisaties binnen de ННМ vereenvoudigd en kracht bijgezet. Ten slotte laat de auteur na om suggesties voor verder onderzoek op te werpen. Dit is frappant gezien het manuscript zoveel waardevolle informatie op een presenteerblaadje legt om de tentakels van de ННМ in het Nederlands en internationaal ondernemerslandschap verder bloot te leggen.

Het moet worden benadrukt dat de finale conclusie een sterk staaltje vakmanschap is. De vele bijvragen in de inleiding worden een voor een toegelicht en schetsen de evolutie van de ННМ tot een moderne bank, onder meer inzake organisatiestructuur, cliënteel, relaties met de overheid en het Koninklijk Huis, marktaandeel, dienstenaanbod en bankproducten, en dit alles in vergelijking met haar voornaamste nationale concurrenten. Wel moedigt de vorm aan vooral de inleiding en de conclusie ter hand te nemen. Een degelijk overzicht van de ННМ als een van de steunpilaren van het Nederlandse bankwezen en ondernemerschap ontbrak en kan nu dankzij het mooie werk van de Graaf als kapstok voor verder onderzoek gebruikt worden. Het is een kapstok die uitnodigend zal werken, zowel voor specialisten als voor niet-ingewijden.

Torsten Feys

Universiteit Gent

Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek Vlaanderen

Een repliek op Hans Cools, 'Boekbespreking: Frederik Buylaert, *Eeuwen van ambitie. De adel in laatmiddeleeuws Vlaanderen*' (gepubliceerd in: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 9:3 (2012), 97-99.

Hoewel ik Hans Cools erkentelijk ben voor de lof die hij mij toezwaait in zijn bespreking van mijn boek zou ik bij deze kort willen ingaan op de door hem geformuleerde bedenkingen, te meer omdat zijn recensie een aantal onjuiste beweringen over mijn werk bevat.

Eerst het punt van kritiek dat een meerwaarde heeft voor het boek. Mijn studie is gewijd aan de adellijke families die in het graafschap Vlaanderen actief waren tussen 1350 en 1500 en Hans Cools merkt daarbij op dat daarbij niet wordt ingegaan op de gevolgen voor die groep van de burgeroorlogen die regelmatig plaatsvonden in het graafschap. Dit is een valabele vraag, waarbij het antwoord echter moet zijn dat weinig erop wijst dat deze conflicten speciale aandacht verdienen in een *sociale* studie van de laatmiddeleeuwse adel. Uit eerder onderzoek blijkt dat de macht en rijkdom van de adel in hoge mate werden opgebouwd door familiale netwerkvorming, maar dat dit niet impliceert dat families "en bloc" stelling namen voor één partij in een conflict. De krijtlijnen liepen bij een burgeroorlog vaak dwars door een adellijke familie, zodat een eenduidig effect op de adel niet vanzelfsprekend is. Net zoals voor lager geplaatste sociale groepen geldt dat stellingnames in burgeroorlogen toen in niet geringe mate